

Infinito e limite nell'universo lucreziano

1) DRN 1, 72-79

Ergo vivida vis animi pervicit, et extra
processit longe flammantia moenia mundi
atque omne immensum peragravit mente animoque;
unde refert nobis victor quid possit oriri, 75
quid nequeat, finita potestas denique cuique
quanam sit ratione atque alte terminus haerens.
Quare religio pedibus subiecta vicissim
opteritur, nos exaequat victoria caelo.

Cfr. DRN 6, 25 et finem statuit cupidinis atque timoris

2) DRN 1, 951-1007; 1021-1028

Sed quoniam docui solidissima materialia
corpora perpetuo volitare invicta per aevom,
nunc age, summa quaedam sit finis eorum
necne sit, evolvamus; item quod inane repertumst
seu locus ac spatium, res in quo quaeque gerantur, 955
pervideamus utrum finitum funditus omne
constet an immensum pateat vasteque profundum.
Omne quod est igitur nulla regione viarum
finitumst; namque extremum debebat habere.
Extremum porro nullius posse videtur 960
esse, nisi ultra sit quod finiat, ut videatur
{quo non longius haec sensus natura sequatur}.
Nunc extra summam quoniam nil esse fatendum,
non habet extremum, caret ergo fine modoque.
Nec refert quibus adsistas regionibus eius: 965
usque adeo, quem quisque locum possedit, in omnis
tantundem partis infinitum omne relinquit.
Praeterea si iam finitum constituatur
omne quod est spatium, si quis procurrat ad oras
ultimus extremas iaciatque volatile telum, 970
id ualidis utrum contortum viribus ire
quo fuerit missum mavis longeque volare,
an prohibere aliquid censes obstareque posse?
Alterutrum fatearis enim sumasque necesses.
Quorum utrumque tibi effugium praecludit et omne 975
cogit ut exempta concedas fine patere.
Nam sive est aliquid quod probeat efficiatque

quominus quo missum est veniat finique locet se,
 sive foras fertur, non est a fine profectum.
 Hoc pacto sequar atque, oras ubicumque locaris 980
 extremas, quadra: quid telo denique fiet?
 Fiet uti nusquam possit consistere finis
 effugiumque fugae prolatet copia semper.
 Praeterea spatium summai totius omne
 undique si inclusum certis consisteret oris 985
 finitumque foret, iam copia materiai
 undique ponderibus solidis confluet ad imum
 nec res ulla geri sub caeli tegmine posset
 nec foret omnino caelum neque lumina solis,
 quippe ubi materies omnis cumulata iaceret 990
 ex infinito iam tempore subsidendo.
 At nunc nimirum requies data principiorum
 corporibus nullast, quia nil est funditus imum,
 quo quasi confluere et sedis ubi ponere possint.
 Semper in adsiduo motu res quaeque geruntur 995
 partibus <e> cunctis, infernaque suppeditantur
 ex infinito cita corpora materiai.
 Postremo ante oculos res rem finire videtur:
 aer dissaepit collis atque aera montes,
 terra mare et contra mare terras terminat omnis; 1000
 omne quidem vero nil est quod finiat extra.
 Est igitur natura loci spatiumque profundi,
 quod neque clara suo percurrere fulmina cursu
 perpetuo possint aevi labentia tractu
nec prorsum facere ut restet minus ire meando: 1005
 usque adeo passim patet ingens copia rebus
 finibus exemptis in cunctas undique partis.
 [...]

Nam certe neque consilio primordia rerum
 ordine se suo quaeque sagaci mente locarunt
 nec quos quaeque <darent motus pepigere profecto>,
 sed quia multa modis multis mutata per omne
 ex infinito vexantur percita plagis, 1025
 omne genus motus et coetus experiundo
 tandem deveniunt in talis disposituras,
 qualibus haec rerum consistit summa creata [...]

2a) Epicuro, Epistola a Erodoti 41: «Oltre a ciò il tutto è infinito, poichè ciò che è finito ha un estremo, e l'estremo si può scorgere rispetto a qualcos'altro, <ma il tutto non si può scorgere da qualcos'altro>, di modo che non avendo estremo non ha nemmeno limite, e ciò che non ha limite è illimitato, non limitato» (trad. Arrighetti);

2b) Cic. De divinatione 2, 103: *videsne Epicurum... quemadmodum quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluderit? "Quod finitum est", inquit, "habet extremum... quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus... at quod omne est, id non cernitur ex alio extrinsecus... nihil igitur cum habeat extremum, infinitum sit necesse est";*

2c) Giordano Bruno, Opera latine conscripta, recens. F. Fiorentino, Neapoli-Florentiae, 1879-1891 vol. I, pars I, pp. 227-228: Dic: Epicureo si cui percurrere ad oras/ extremas liceat, volucrem iaciatque sagittam/ margine ab extrema, nonne ad externa feretur?/ Scilicet intorctum validis pro viribus ibit,/ metaque delato ulterius sic transilietur/ unde aliud spacium tibi constituatur oportet,/ quod quoque si claudas, parili argumento aperimus./ Si non pertransit iaculum, quod mittitur, ultra,/ est, quod ibi statuas prohibere obstareque pollens,/dimensum pariter, quicquam, quod et undique claudat.

3) DRN 2, 1023-1029; 1040-1092

Nunc animum nobis adhibe veram ad rationem.
 Nam tibi vehementer nova res molitur ad auris
 accedere et nova se species ostendere rerum. 1025
 Sed neque tam facilis res ulla est, quin ea primum
 difficilis magis ad credendum constet, itemque
 nil adeo magnum neque tam mirabile quicquam,
 quod non paulatim minuant mirarier omnes.
 [...] 1040
 Desine quapropter novitate exterritus ipsa
 expuere ex animo rationem, sed magis acri
 iudicio perpende, et si tibi vera videntur,
 dede manus, aut, si falsum est, accingere contra.
 Quaerit enim rationem animus, cum summa loci sit
infinita foris haec extra moenia mundi, 1045
 quid sit ibi porro, quo prospicere usque velit mens
 atque animi iactus liber quo pervolet ipse.
 Principio nobis in cunctas undique partis
 et latere ex utroque <supra> supterque per omne
nulla est finis; uti docui, res ipsaque per se 1050
 vociferatur, et elucet natura profundi.
Nullo iam pacto veri simile esse putandumst,
undique cum vorsum spatium vacet infinitum
seminaque innumero numero summaque profunda
multimodis volitent aeterno percita motu, 1055
hunc unum terrarum orbem caelumque creatum,
nil agere illa foris tot corpora materiai;
 cum praesertim hic sit natura factus et ipsa
 sponte sua forte offensando semina rerum
 multimodis temere in cassum frustra que coacta 1060
 tandem coluerint ea quae coniecta repente
 magnarum rerum fierent exordia semper,
 terrai maris et caeli generisque animantum.
Quare etiam atque etiam talis fateare necesse est
esse alios alibi congressus materiai, 1065
qualis hic est, avido complexu quem tenet aether.
 Praeterea cum materies est multa parata,
 cum locus est praesto nec res nec causa moratur
 ulla, geri debent ni mirum et confieri res.
 Nunc et seminibus si tanta est copia quantam 1070
 enumerare aetas animantum non queat omnis,

visque eadem <et> natura manet, quae semina rerum
conicere in loca quaeque queat simili ratione
atque huc sunt coniecta, necesse est confiteare
esse alios aliis terrarum in partibus orbis 1075
et varias hominum gentis et saecla ferarum.
Huc accedit ut in summa res nulla sit una,
unica quae gignatur et unica solaque crescat,
quin aliquoius siet saecli permultaque eodem
sint genere. In primis animalibus inice mentem: 1080
invenies sic montivagum genus esse ferarum,
sic hominum geminam prolem, sic denique mutas
squamigerum pecudes et corpora cuncta volantum.
Quapropter caelum simili ratione fatendumst
terramque et solem, lunam mare cetera quae sunt, 1085
non esse unica, sed numero magis innumerali;
quandoquidem vitae depactus terminus alte
tam manet haec et tam nativo corpore constant
quam genus omne, quod his generatim rebus abundat.
Quae bene cognita si teneas, natura videtur 1090
libera continuo, dominis privata superbis,
ipsa sua per se sponte omnia dis agere expers.

4) DRN 6, 647-653

Hisce tibi in rebus latest alteque videndum
et longe cunctas in partis dispiciendum,
ut reminiscaris summam rerum esse profundam
et videas caelum summai totius unum 650
quam sit parvula pars et quam multesima constet,
nec tota pars, homo terrai quota totius unus.

5) DRN 2, 1112-1117; 1139-1174

Nam sua cuique, locis ex omnibus, omnia plagis
corpora distribuuntur et ad sua saecla recedunt,
umor ad umorem, terreno corpore terra
crescit et ignem ignes procudunt aetheraque <aether>, 1115
donique ad extremum crescendi perfica finem
omnia perduxit rerum natura creatrix;
[...]
Iure igitur pereunt, cum rarefacta fluendo
sunt et cum externis succumbunt omnia plagis, 1140
quandoquidem grandi cibus aevo denique deficit,
nec tuditantia rem cessant extrinsecus ullam
corpora conficere et plagis infesta domare.
Sic igitur magni quoque circum moenia mundi
expugnata dabunt labem putrisque ruinas. 1145
Omnia debet enim cibus integrare novando
et fulcire cibus, <cibus> omnia sustentare,
nequiquam, quoniam nec venae perpetiuntur

quod satis est, neque quantum opus est natura ministrat.
Iamque adeo fracta est aetas effetaque tellus 1150
vix animalia parva creat, quae cuncta creavit
saecla deditque ferarum ingentia corpora partu.
Haud, ut opinor, enim mortalia saecla superne
aurea de caelo demisit funis in arva,
nec mare nec fluctus plangentes saxa crearunt, 1155
sed genuit tellus eadem quae nunc alit ex se.
Praeterea nitidas fruges vinetaque laeta
sponte sua primum mortalibus ipsa creavit,
ipsa dedit dulcis fetus et pabula laeta;
quae nunc vix nostro grandescunt aucta labore, 1160
conterimusque boves et viris agricolarum,
conficimus ferrum vix arvis suppeditati:
usque adeo parcunt fetus augentque laborem.
Iamque caput quassans grandis suspirat arator
crebrius, incassum magnos cecidisse labores, 1165
et cum tempora temporibus praesentia confert
praeteritis, laudat fortunas saepe parentis.
Tristis item vetulae vitis sator atque †fatigat†
temporis incusat momen saeclumque fatigat,
et crepat, anticum genus ut pietate repletum 1170
perfacile angustis tolerarit finibus aevom,
cum minor esset agri multo modus ante viritim;
nec tenet omnia paulatim tabescere et ire
ad scopulum spatio aetatis defessa vetusto. (scopulum Ω: capulum *Is. Vossius*)

5a) DRN 2, 569-580

Nec superare queunt motus itaque exitiales
perpetuo neque in aeternum sepelire salutem, 570
nec porro rerum genitales auctificique
motus perpetuo possunt servare creata.
Sic aequo geritur certamine principiorum
ex infinito contractum tempore bellum:
nunc hic nunc illic superant vitalia rerum 575
et superantur item. Miscetur funere vagor
quem pueri tollunt visentes luminis oras;
nec nox ulla diem neque noctem aurora secutast,
quae non audierit mixtos vagitibus aegris
ploratus, mortis comites et funeris atri. 580

6) DRN 1, 1102-1113

[...] ne volucris ritu flammularum moenia mundi
diffugiant subito magnum per inane soluta,
et ne cetera consimili ratione sequantur,
neve ruant caeli tonitralia templa superne 1105
terraque se pedibus raptim subducatur et omnis
inter permixtas rerum caelique ruinas

corpora solventes abeat per inane profundum,
temporis ut puncto nil extet reliquiarum
desertum praeter spatium et primordia caeca. 1110
Nam quacumque prius de parti corpora desse
constitues, haec rebus erit pars ianua leti,
hac se turba foras dabit omnis materiai.

7) DRN 5, 91-99; 104-109

Quod superest, ne te in promissis plura moremur,
principio maria ac terras caelumque tuere;
quorum naturam triplicem, tria corpora, Memmi,
tris species tam dissimilis, tria talia texta,
una dies dabit exitio, multosque per annos 95
sustentata ruet moles et machina mundi.

Nec me animi fallit quam res nova miraque menti
accidat exitium caeli terraeque futurum,
et quam difficile id mihi sit pervincere dictis;
[...]

Sed tamen effabor. Dictis dabit ipsa fidem res
forsitan et graviter terrarum motibus ortis 105
omnia conquassari in parvo tempore cernes.
Quod procul a nobis flectat fortuna gubernans,
et ratio potius quam res persuadeat ipsa
succidere horrisono posse omnia victa fragore.

8a) DRN 5, 235-246

Principio quoniam terrai corpus et umor 235
aurarumque leves animae calidique vapores,
e quibus haec rerum consistere summa videtur,
omnia nativo ac mortali corpore constant,
debet eodem omnis mundi natura putari.

Quippe etenim quorum partis et membra videmus 240
corpore nativo mortalibus esse figuris,
haec eadem ferme mortalia cernimus esse
et nativa simul. Quapropter maxima mundi
cum videam membra ac partis consumpta regigni,
scire licet caeli quoque item terraeque fuisse 245
principiale aliquod tempus clademque futuram.

b) DRN 5, 338-350

Quod si forte fuisse ante hac eadem omnia credis,
sed periisse hominum torrenti saecla vapore,
aut cecidisse urbis magno vexamine mundi, 340
aut ex imbribus adsiduis exisse rapaces
per terras amnes atque oppida cooperuisse,
tanto quique magis victus fateare necessesit
exitium quoque terrarum caelique futurum:
nam cum res tantis morbis tantisque periclis 345

temptarentur, ibi si tristior incubisset
causa, darent late cladem magnasque ruinas.
Nec ratione alia mortales esse videmur,
inter nos nisi quod morbis aegrescimus isdem
atque illi quos a vita natura removit. 350

c) DRN 5, 373-379

Haut igitur leti praeclusa est ianua caelo
nec soli terraeque neque altis aequoris undis,
sed patet immani et vasto respectat hiatu. 375
Quare etiam nativa necessumst confiteare
haec eadem; neque enim, mortali corpore quae sunt,
ex infinito iam tempore adhuc potuissent
inmensi validas aevi contemnere vires.

9a) DRN 6, 565-567

Et metuunt magni naturam credere mundi
exitiale aliquod tempus clademque manere,
cum videant tantam terrarum incumbere molem!

b) DRN 6, 596-607

Ancipiti trepidant igitur terrore per urbis:
tectata superne timent, metuunt inferne cavernas
terrai ne dissoluat natura repente,
neu distracta suum late dispandat hiatum
atque suis confusa velit complere ruinis. 600
Proinde licet quamvis caelum terramque reantur
incorrupta fore aeternae mandata saluti:
et tamen interdum praesens vis ipsa pericli
subdit et hunc stimulum quadam de parte timoris,
ne pedibus raptim tellus subducta feratur 605
in barathrum, rerumque sequatur prodita summa
funditus, et fiat mundi confusa ruina.

10) DRN 3, 964-977

cedit enim rerum novitate extrusa vetustas
semper, et ex aliis aliud reparare necessest. 965
Nec quisquam in barathrum nec Tartara deditur atra:
materies opus est, ut crescant postera saecula;
quae tamen omnia te vita perfuncta sequentur;
nec minus ergo antehac quam tu cecidere, cadentque.
Sic alid ex alio numquam desistet oriri, 970
vitaque mancipio nulli datur, omnibus usu.
Respice item quam nil ad nos anteacta vetustas
temporis aeterni fuerit, quam nascimur ante.
Hoc igitur speculum nobis natura futuri
temporis exponit post mortem denique nostram. 975

Numquid ibi horribile apparet, num triste videtur
quicquam, non omni somno securius exstat?

Riferimenti bibliografici

M. Galzerano, *La fine del mondo nel De rerum natura di Lucrezio*, Berlin-Boston 2019

C. Salemme, *Infinito lucreziano. De rerum natura 1, 951-1117*, Napoli, 2011

A. Schiesaro, *Lucretius' apocalyptic imagination*, "Materiali e Discussioni" 84, 2020, pp. 27-93